

EBÛ HANÎFE'NİN (Ö. 150/767) HAYATI VE ZÛHD ANLAYIŞI

Gönderim Tarihi: 31.12.2017

Kabul Tarihi: 08.03.2018

Eyyup Akdağ

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tasavvuf Anabilim Dalı

Dr. Assistant Professor, Kastamonu University, Faculty of Theology,
Department of Sufism

Kastamonu, Turkey

eyyupakdag5@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-1173-323X

Öz

Hanefi mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe, İslam ilim ve düşünce tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri kabul edilmektedir. Kendisine ilim ve zekâsının yüksekliğine işaret etmek üzere en büyük imam manasına gelen 'İmâm-ı A'zam' lakabı verilmiştir. Çok sayıda öğrenci yetiştiren Ebû Hanîfe görüş ve düşünceleriyle Ehl-i Sünnet anlayışının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kur'an ve sünnet temelli din anlayışını benimseyen Ebû Hanîfe bid'at olarak kabul ettiği görüş ve düşüncelerle yoğun bir şekilde mücadele etmiştir. Onun hakkında yapılan çalışmalarda, şahsiyeti ve manevî yaşantısına yeterince temas edilmediği daha ziyade kelâmî ve fıkhî konulardaki görüş ve düşünceleri ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu çalışma ise onun hayatı ve manevî yaşantısına dair bir kısım hususları irdelemeyi amaçlamaktadır. Ebû Hanîfe zühd, vera' ve âhireti tercih etme konusunda yüce bir makâma ulaşmış ve evliyaullahın en gözde isimlerinden birisi olmuştur. Tasavvuf tarihinin zühd döneminde yaşayan Ebû Hanîfe şahsiyeti ve mânevî yaşantısıyla birçok önemli sûfiyi etkilemiş ve tasavvufun müstakil bir ilim dalı olarak yer edinmesinde talebeleri kanalıyla etki etmiştir. Kendisi zengin ve varlıklı olmasına rağmen dünyaya meyilememiş, zâhidâne bir hayatı tercih etmiştir. İlim ve ibâdet eksenli bir hayat geçirmiş, idarenin teklif ettiği görevlerden hep uzak durmuştur. Ebû Hanîfe'ye bazı kitaplar nispet edilmektedir. O kitaplardan biri de *el-Vasiyye'* dir. *el-Vasiyye'* de Ebû Hanîfe'nin şahsiyeti ve manevî hayatına dair bazı yaklaşımları bulmak mümkündür. Bu çalışmada temelde *el-Vasiyye'* den hareketle tarih ve tabakât türü ana kaynaklardan da istifade edilerek Ebû Hanîfe'nin zühd hayatı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Ebû Hanîfe, Zühd, *el-Vasiyye'*, İbadet.

Ebu Hanifa's (d. 150/767) Life and His Ascetic Understanding

Abstract

Abu Hanifa, the founder of the Hanafi Sect, is considered to be one of the most important intellectuals of Islamic history of thought and science. He was named as 'Imam-i Azam', which means the greatest imam, to point out the degree of his knowledge and intelligence. He prepared the ground for the formation of the Ahl-i Sunnah with his vision and thoughts and raised many famous sufis and students with his spiritual experience and ascetic understanding. Abu Hanifa, who embraced the Qur'anic and sunnah-based religion concept, struggled intensely with the views and thoughts he considered as bid'ats. The existing works on Abu Hanife, focused more on his views and thoughts in Islamic theology and juridical subjects but his personal and spiritual life are not sufficiently studied. The purpose of this study is to examine some aspects of his personality and his spiritual life. Abu Hanifa reached a great position in choosing a "zuhd" (ascetic), "vera" (pious) and hereafter life, and became one of the most popular names of evliyaullah. Abu Hanifa, who lived in the ascetic period of Sufism, influenced very important Sufis with his personality and spiritual life. Moreover, he contributed Sufism to become an independent field of science through his students. Despite being rich and wealthy, he has preferred a life that has never tended to the world and preferred an ascetic one. He devoted his life to science and worship, and he always kept away from the administrative tasks that were offered to him. There are some books that are attributed to Abu Hanifa and one of them is al-Vasiyye. There are some approaches on the personality and spiritual life of Abu Hanifa in al-vasiyye. This study attempts to reveal the ascetic life of Abu Hanifa based on al-Vasiyye and some other main sources of history and bibliography.

Keywords: Sufism, Abu Hanifa, Asceticism, *el-Vasiyye*, Worship.

Giriş

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) İslam ilim tarihinin en etkili şahsiyetlerden birisidir. Takip ettiği usûl ile İslam fıkhnın ve Ehl-i Sünnet akâidinin ana omurgasını tesis eden ilk âlimlerdendir. Fıkhn ve kelâmî konulardaki görüş ve düşünceleri pek çok kitap ve araştırmada inceleme konusu olmakla birlikte mânevî hayatına dair yaklaşımları fıkhn ve kelâmî görüşlerinin yanında eksik kalmıştır. Bu çalışma ifade edilen eksikliği giderecek şekilde Ebû Hanîfe'nin hayatı, şahsiyeti ve mânevî neşvesini konu edinmektedir.

Araştırma Ebû Hanîfe'nin hayatı ve zühd anlayışı olmak üzere iki ana başlıktan oluşmaktadır. Ebû Hanîfe'nin hayatına dâir bilgiler daha çok tarih, tabakât ve terâcim kitaplarından istifâde edilerek sunulmuştur. Zühd konusundaki yaklaşımları ise hem bu kaynaklardan hem de kendisine nisbet

edilen *el-Vasiyye* adlı eserden istifade edilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ebû Hanîfe'ye; *el-Fıkhü'l-ekber*, *el-Fıkhü'l-ebsat*, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, *er-Risâle*, *el-Vasiyye*, *el-Müsned*, ve *el-Kasîdetü'n-Nu'mâniyye* olmak üzere bazı eserler nispet edilmektedir.¹ *el-Vasiyye* dışındaki eserler daha çok fikhî ve kelimâ alanlardaki görüş ve düşüncelerini ihtiva etmektedir. *el-Vasiyye* ise kelimâ ve fikhî konuların yanı sıra âdâb-ı muâşeret ve Müslüman şahsiyetinin dikkat etmesi gereken mânevî alanları içermektedir.

Kitapların Ebû Hanîfe'ye aidiyeti konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Eserlerin Ebû Hanîfe'ye âidiyetini kabul edenler olduğu gibi kabul etmeyenler de bulunmaktadır. Kabul etmeyenler eserlerin Nu'mân b. Sâbit'le aynı künyeyi taşıyan Muhammed b. Yûsuf Buhârî'ye ait olduğunu savunmuşlardır. Bu görüşe göre künye benzerliğinden dolayı Muhammed b. Yûsuf'a ait olan eserler yanlışlıkla Nu'mân b. Sâbit'e isnat edilmiştir. Eserlerin Ebû Hanîfe'ye ait olmadığını kuvvetli bir şekilde dillendirenlerin başında Mu'tezile mensupları gelmektedir. Mu'tezile mensupları kendi görüşlerine muhalif olarak gördükleri bu eserlerin Ebû Hanîfe'ye âidiyetini inkâr ederek Ebû Hanîfe'nin otoritesinden kurtulma yolunu tutmuşlardır. Bu sayede mezhep görüşlerinin daha kolay yayılacağı amaçlamışlardır.²

Ebû Hanîfe hakkında araştırmaları olan Muhammed Zâhid-i Kevserî (ö. 1371/1952) ve Ekmeleddîn-i Bâbertî (ö. 786/1384) gibi bazı şahıslar ise Ebû Hanîfe'nin telifatının olduğunu kabul ederler. *el-Vasiyye*'ye şerh yazan el-Bâbertî, eserler konusunda daha önceleri farklı zamanlarda yapılan şerh çalışmalarını ve bu eserlere itimat eden meşhur âlimleri zikrederek âidiyyet konusunda şüphe olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca Bâbertî, eserlerin bizzat Ebû Hanîfe tarafından değil, onun öğrencilerine imla ettirmesiyle vücûda getirildiğini de vurgulamaktadır.³

Ebû Hanîfe'ye birisi genel üçü özel olmak üzere dört farklı *el-Vasiyye* risalesi nispet edilmektedir.⁴ Genel olan *el-Vasiyye* risalesi, Zâhid-i Kevserî tarafından Ebû Hanîfe'nin diğer dört eseriyle (*el-Âlim ve'l-müteallim*, *el-*

¹ Ekmeleddîn Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî, *Şerhu Vasiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, nşr. Muhammed el-Âyidî - Hamza el-Bekrî (Ürdün: Dârü'l-feth, 2009), 19; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân fi menâkibi Ebî Hanîfe en-Nu'mân* (Derse'âdet: Mahmûd Bey Matbası, 1310), 14-15; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 132; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994), 24-25.

² Bâbertî, *Şerhu Vasiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 18.

³ Bâbertî, *Şerhu Vasiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 18-25; Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim, el-Fıkhü'l-ebsat, el-Fıkhü'l-ekber, Risâletü Ebî Hanîfe", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 1-82.

⁴ Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, 24-25.

Fıkhu'l-ebzat, el-Fıkhu'l-ekber, Risâletü Ebî Hanîfe) beraber neşredilmiştir. Bu neşir Mustafa Öz tarafından tercüme edilmiş ve *'İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri'* isminde yayınlanmıştır. Bu neşir üç öğrencisine farklı zamanlarda ayrı ayrı olarak yaptığı vasiyetlerini içeren *el-Vasiyye* risâlelerini içermemektedir.⁵

Ebû Hanîfe'nin ölüm hastalığına yakalandığı zaman etrafında toplanan öğrencilerine söylediği ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaat anlayışının on iki özelliğini beyan ettiği risâle, genel olan *el-Vasiyye*'yi ifade eder.⁶ Kevserî'nin neşrinde yer alan bu risale dışında oğlu Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö. 176/792), öğrencileri Ebû Yûsuf' (ö. 182/798) ve Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'ye (ö. 189/804) yaptığı tavsiyeleri içeren şahsa özel üç farklı *el-Vasiyye* risaleleri de mevcuttur.

Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'a yaptığı *el-Vasiyye* risalesi 'Kâle Ebû Hanîfe radiyallahu Teâlâ anhu li ibnihî Hammâd' şeklinde başlamakta ve 'Ey Oğlum! Allah seni doğru yola erdiren ve seni desteklesin. Sana şunları vasiyet ediyorum. Eğer bunları tatbik edersen dünya ve âhirette sana saâdet dilerim,' şeklinde devam etmektedir.⁷ Ebû Yûsuf'a yapılan *el-Vasiyye* risalesinde de Ebû Hanîfe'nin bu vasiyeti, Ebû Yûsuf'un rüşd ve güzel ahlakî vasıflara sahip olduktan sonra yaptığı özellikle vurgulanmıştır.⁸ Yûsuf b. Halid es-Semtî'ye yapılan *el-Vasiyye* risalesinde es-Semtî'nin memleketi Basra'ya dönmek için hocası Ebû Hanîfe'den izin istediği zaman bu *el-Vasiyye*'nin telif edildiği beyan edilmektedir. Risalenin sonunda Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf'un ayrılığından duyduğu üzüntüyü beyan etmekte ve öğrencisinin kendisine mektup yazmasını ve ihtiyaçlarını haber vermesini istemektedir.⁹

Mezkûr *el-Vasiyye* risaleleri Ebû Hanîfe'nin tasavvufî yaklaşımları ve zühd hayatını ortaya koyacak mahiyette bazı bilgiler içermektedir. Bu kapsamda Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'inde bulunan on beş yazma nüsha incelenmiştir. İncelenen nüshaların bazılarında hem müstensih ismi hem de istinsah tarihi belirtilmemişken bazılarında ise müstensih ismi belirtildiği halde istinsah tarihi belirtilmemiştir. Nüshalar içinde istinsah

⁵ Bk. *Ebû Hanîfe*, "el-Âlim ve'l-müteallim, el-Fıkhu'l-ebzat, el-Fıkhu'l-ekber, Risâletü Ebî Hanîfe", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 1-82.

⁶ Bk. Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nr. 37 Hk 389/21, 191b; 37 Hk 396/3, 12b; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 15.

⁷ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü Ebî Hanîfe li ibnihî Hammâd*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nr. 37 Hk 2679/2, 2b; 37 Hk 1217/18, 227b.

⁸ Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâmî'l-A'zam Li Ebî Yûsuf*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nr. 37 Hk 1217/17, 227b; 37 Hk 1228/8, 54b.

⁹ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâm Ebî Hanîfe li tilmîzihî Yûsuf b. Hâlid es-Semtî el-Basrî*, nr. 37 Hk 2679/1, 1b-2b; 37 Hk 1217/19, 228b -229b.

tarihi en eski olan 1028/1618 tarihli nüshadır. İstinsah tarihi belirtilen diğer nüshaların hepsi 18. yüzyıla aittir. Ayrıca burada şu hususu belirtmek gerekir ki, nüshalar arasında bazı istinsah hataları göze çarpsa da risalelerin ana omurgalarında farklılık görülmemektedir.

1- Ebû Hanîfe'nin Hayatı

Ebû Hanîfe künyesiyle meşhur olan Nu'mân b. Sâbit, 80/700 yılında Kûfe'de doğmuştur. Hanîfe künyesinin verilmesi İslam'a gönül vermiş âbid bir kimse olması veya 'hanîfe' denilen bir divit veya yazı hokkasını devamlı yanında bulundurması sebebiyledir. Hanîfe isminde bir kızı olduğu için bu künyeye anıldığı söylenmişse de bu kabul görmemiştir. Çünkü onun Hammâd'dan başka evladının olmadığı bilinmektedir.¹⁰

Kaynaklarda nesebi hakkında iki farklı bilgi yer almaktadır. Bir bilgiye göre Ebû Hanîfe'nin nesebi Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ şeklinde iken diğer bilgiye göre ise nesebi Nu'mân b. Sâbit b. Nu'mân el-Merzebân şeklindedir. İlk bilgi Ebû Hanîfe'nin Kâbil asıllı olduğunu ifade ederken, ikinci bilgi Ebû Hanîfe'nin İran asıllı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Teym b. Sa'leb kabilesine müntesip bir kadının azatlı kölesi olan Zûtâ, Kâbil asıllıdır. Merzebân ise İran asıllı hür çocuklara verilen isimdir.¹¹

Bazı eserlerde Ebû Hanîfe'nin kökeninin İran ve Kâbil dışında Nesâ, Tirmîz ve Enbâr gibi bazı yerlere dayandığına dair bilgiler bulunmaktadır.

¹⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Beşşâr 'Avvâd, 1. Baskı (Beyrut: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 15: 583; Hâfız Ebî Abdillâh b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibey Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî - Ebû'l-Vefâ el-Efğânî, 3. Baskı (Beyrut: Lücnetu İhyâi'l-meârifî'l-Nu'mâniyye, 1408), 13; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı (Mısır: Dâru hecer, 1418/1997), 13: 415; Şihâbüddîn Ahmed b. Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fi menâkıbü'l-İmâmî'l-Azam Ebî Hanîfe en-Nu'man*, 1. Baskı (Mısır: el-Matbaatü'l-hayriyye, 1304), 22; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe fi menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe* (Haydarabâd: Matabatü meclisi dâireti'l-meârif, 1317), 28; Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub İshak en-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. Yusuf Ali Tavîl (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1416/1996), 342; Vehbî Süleymân Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 5. Baskı (Beyrut: Dârü'l-kalem, 1412/1993), 47; Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, 16; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 77; Muhammed Kâmil, *el-Fevâiyhu'l-münîfe fi tercemeti'l-nasâiyhi li Ebî Hanîfe* (İstanbul: Nişân Berberiyân Matbaası, 1312), 11.

¹¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 446-448; Zehabî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 14-15; Nedim, *el-Fihrist*, 342; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, trc. Osman Keskioglu (Konya: Elif Ofset, 1981), 48; Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali es-Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe ve ashâbehü* (Beyrut: Âlimu'l-kütüb, 1405/1985), 15; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Tezkiratü'l-huffâz*, nşr. Zekeriyya 'Amîrât, 1. Baskı (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998), 1: 266; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 72.

Kökene konusunda ne kadar çok farklı görüşler öne sürülse de ailesinin Arap olmadığı konusunda genel kabul vardır. Tercih edilen görüşe göre Ebû Hanîfe'nin dedesi Zûtâ, Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanında Müslüman olmuş, aslı vatanı Kâbil'i terk ederek Kûfe'ye yerleşmiştir.¹²

Zûtâ'nın Kâbil'i terk edip Kûfe'yi mesken edinmesinin sebebi meçhullüğünü korumaktır. Ancak Kûfe'nin zamanın ticaret ve ilim merkezi olduğunu düşündüğümüzde Zûtâ'nın bu iki sebepten dolayı Kûfe'yi tercih ettiğini söylemek mümkündür. Ebû Hanîfe'nin ilimle, babası Sâbit'in de ticaretle uğraşması bu ihtimalleri kuvvetlendirmektedir. Kaynaklarda Zûtâ'nın küçük yaşta olan oğlu Sâbit ile birlikte Hz. Ali'yi (ö. 40/661) ziyarete gittikleri belirtilmektedir. Bu ziyarette Hz. Ali (r.a.), Sâbit ve zürriyeti için hayır duada bulunmuş, Zûtâ da Hz. Ali'ye un, bal ve su ile yapılan 'fâlûzece' isminde bir tatlı ikram etmiştir.¹³

Hz. Ali'nin duasına mazhar olan Sâbit, kumaş ticaretinde çok para kazanmış oğlu Ebû Hanîfe de küçük yaşta Kur'an-ı Kerîm'i ezberlemiştir. Hıfzından sonra babasının manifatura dükkânına zaman zaman giden Ebû Hanîfe, babasına işinde yardımcı olmuş ve ondan ticaretin kurallarını öğrenmiştir. Babasının yanında belli bir süre çalışmasını sürdüren Ebû Hanîfe'yi ilme teşvik eden 'Âmir b. Şürâhül eş-Şa'bî'dir (ö. 104/722). Ebû Hanîfe'nin üstün zekâ ve meziyetlerine şahit olan Şa'bî onun ticaretle değil ilim tahsiliyle zaman geçirmesini ve bu alana yönelmesini istemiştir.¹⁴ Sahabeden yüz beş şahısla mülâkî olan Şa'bî, Kûfe'nin en fakihî olarak kabul edilmektedir.¹⁵

Şa'bî'nin teşvikiyle erken yaşta ilme yönelen Ebû Hanîfe yetişkinliğinde babasından tevarüs eden kumaş ticaretini de devam ettirmiştir. Helal rızka önem veren Ebû Hanîfe'nin ticarethânesi 'Amr b. Harîs bölgesindedir. Kumaş ticaretinin dışında Ebu Hanife'nin şeker ticaretiyle uğraştığına dair bilgiler de vardır.¹⁶

¹² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 447; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe*, 16; Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 47; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 72.

¹³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 448; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 48; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe*, 16; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 37.

¹⁴ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 26; Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 48-49; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 91.

¹⁵ Cemâleddîn Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, nşr. Hâlid Mustafâ Tarrûsî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1433/2012), 549-550.

¹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 446-447; Cemâleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihî'l-ümem ve'l-mülûk*, nşr. Muhammed Abdülkadir 'Atâ - Mustafa Abdülkadir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1412/1992), 8: 129; Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, 16.

Ebû Hanîfe çok sayıda üstattan istifade etmiştir. Bu sayının dört bin olduğunu söyleyenler de vardır.¹⁷ Bu üstatlar içinde Ebû Hanîfe'nin yetişmesinde en çok katkısı olan Hammâd b. Ebî Süleyman'dır (ö. 120/738). Ebû Hanîfe, 102/720 yılından itibaren hocası Hammâd'ın vefatına kadar, on sekiz yıl süreyle onun ders halkasına devam etmiş ve hocasının bulunmadığı zamanlarda ona vekâleten ders vermiştir. Hammâd vefat ettiğinde kırk yaşında olan Ebû Hanîfe, hocasına sağlığında hizmet edip çok saygı göstermiş, vefatından sonra kıldığı her farz namazdan sonra anne babasına dua ettiği gibi ona da dua etmiştir. Saygısının bir göstergesi olarak hiçbir zaman Hammâd'ın evine doğru ayaklarını uzatmadığı ifade edilmektedir.¹⁸ Ayasofya Cami'inde kürsü şeyhliği, Fatih Medresesi'nde müderrislik ve İstanbul Dârülfünûn'da Profesör ünvanıyla dinî dersler okutan İsmail Hakkı Efendi (ö. 1330/1912) Hammâd'ın ilminin yanı sıra manevî makamının da yüksek olduğunu belirtmektedir. Ona göre Hammâd evliyanın özel sınıfı olan 'abdâl' zümresi içerisinde ve bu zümrenin vasıfları tam ve kâmil olarak kendisinde mevcuttur.¹⁹

Hammâd'ın dışında Ebû Hanîfe'nin hocaları arasında Atâ b. Rebâh (ö. 114/732), Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) ve Ebû Muhammed Abdullah b. Hasan (ö. 145/762) gibi isimler zikredilmektedir.²⁰ Bazı kaynaklarda hocaları arasında Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) ismi de zikredilmektedir. Bu kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin annesinin, babası Sâbit'in vefatından sonra Ca'fer es-Sâdık'la evlendiği, bu evlilikle beraber Ebû Hanîfe'nin, Ca'fer es-Sâdık'ın terbiyesinde yetişerek ondan ilim ve tasavvufî neşveyi elde ettiği ayrıca Ca'fer es-Sâdık'ın '*Levlâ es-senetâni le heleke'n-Nu'mân*' sözünü bu süre içinde söylendiği bilgileri de yer almaktadır.²¹

Ebû Hanîfe, tesir halkası geniş bir âlimdir. O, binin üzerinde öğrenci yetiştirmiştir. Bunlardan kırkının müçtehit derecesine ulaştığı belirtilir. Ebû Hanîfe'nin en önde gelen talebeleri şunlardır: İmâm-ı Ebû Yûsuf (ö. 182/798), İmâm-ı Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805), İmâm-ı Züfer (ö.

¹⁷ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 25; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 89.

¹⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 457; Nedim, *el-Fihrist*, 342; Ebû'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed eş-Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi et-Tabakâtü'l-kübrâ*, trc. Abdülkadir Akçiçek (İstanbul: Erkam Yayınları, 1407/1986), 1: 174; Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe*, 12; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 30-31; Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", 10: 132; Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 55-60; Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, 18-19; Ali Pekcan, "İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (2012), 13.

¹⁹ İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 72.

²⁰ Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, 19.

²¹ Kâmil, *el-Fevâihu'l-münîfe*, 20; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 109.

158/775), Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819), Nuh b. Ebî Meryem (ö. 173/789), Kâsım b. Ma'n (ö.175/791), Yahya b. Zekeriya (ö. 183/799), Esed b. Amr el-Becelî (ö. 190/806), Hafs b. Gıyâs (ö.194/810), Veki b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Ebu Mutî' el-Belhî (ö. 199/814).²²

Tahsilinin ilk yıllarında daha çok akâid ve kelim konularına yönelen Ebû Hanîfe daha sonraki yıllarda ise fıkıh alanına yönelmiş ve bu alanda yoğunlaşmıştır. Fikhî mezhep kurucusu olan Ebû Hanîfe fıkha yönelmesinden sonra kelâm ve akâide ilgisini kesmemiş bu alanla ilgili görüşlerini ortaya koymaya devam etmiştir. Ebû Hanîfe'nin hem kelâm hem de fıkıh ilmindeki üstün yeri birçok âlim tarafından beyan edilmiştir. İmâm-ı Şafiî'ye (ö. 204/820) göre insanlar kelamda Ebû Hanîfe'ye muhtaç oldukları gibi fıkıhta da Ebû Hanîfe'nin çocukları konumundadırlar.²³

Ebû Hanîfe Havâric, Cehmiyye, Mu'tezile, Müşebbihe, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie ve Şîa'nın birer itikadi mezhep olarak teşekkül etmeye başladığı bir dönemde yaşamıştır. Bu fırkaların önderlerinin bulunduğu Basra'ya yirmi kadar sefer yapmış ve burada şiddetli fikrî tartışmaların içinde yer almıştır. Ebû Hanîfe akâid ve kelâma dair yazdığı eserler ve yetiştirdiği öğrencileriyle Ehl-i sünnet akâidesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.²⁴

Ebû Hanîfe'nin tâbiînden mi yoksa tebeü't-tâbiînden mi olduğu konusu ihtilafıdır. Tâbiînden olduğunu kabul edenlere göre Ebû Hanîfe sahâbî Enes b. Mâlik'le (ö. 93/711) görüşmüştür. Ebû Hanîfe'nin tâbiînden olduğu görüşünü savunanların en önde geleni öğrencisi Ebû Yûsuf'dur. Ona göre Ebû Hanîfe, önemli bir hadis âlimi olan Enes b. Malik'e mülâkâ olmuş ve ondan: "İlim talep etmek her Müslümana farzdır" hadisini bizzat işiterek

²² Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 20; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 31-35; Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", 10: 132; Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 68; Kâmil, *el-Fevâiyhu'l-münîfe*, 32; Pekcan, "İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış", 16.

²³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 474; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefâyâtü'l-meşâhîr ve'l-e'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmirî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 1407/1987), 9: 307; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 42; Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 1: 127; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8: 131; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13: 419; Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 176; Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe*, 15; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 101; İlyas Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risaleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 2: 187.

²⁴ Bâbertî, *Şerhu Vasıyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 8; Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 18, 50; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 28; Hasan Kurt, "İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Beş Eserinde İmanla İlişkili Temel Kavramlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2011), 92.

rivayet etmiştir.²⁵ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Ebû Yûsuf gibi aynı kanaati taşımaktadır.²⁶ İbn Kesîr (ö. 774/1373) eserinde Ebû Hanîfe'nin tabiünden olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Ona göre Ebû Hanîfe Enes b. Mâlik'in dışında Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Üneys, Abdullah b. Ebî Evfâ, Abdullah b. el-Hâris b. Cezi'z-Zübeydiy, Ma'kûl b. Yesâr, Vâsile b el-Eska', Aişe b. 'Acred gibi sahabelere yetişmiş ve onlardan rivayette bulunmuştur.²⁷

Hadis alanının önemli ismi Dârekutnî (ö. 385/995) ise Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik'ten rivayetini sahih kabul etmez. Ona göre Ebû Hanîfe Enes b. Mâlik'i görmediği gibi hiçbir sahabeye de yetişmemiştir.²⁸ Hafîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) meşhur eserinde Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği bazı hadisler yer vermiştir. O hadislerin rivayet zincirine baktığımızda Dârekutnî'nin görüşünü doğrulayacak bilgilerin olduğunu görmekteyiz. Çünkü bu hadislerin rivayet zincirinde Ebû Hanîfe ile Enes b. Mâlik arasında Hammâd,²⁹ Ebû Hanîfe ile Abdullah b. Ömer arasında Nâffî³⁰ ve Ebû Hanîfe ile Ebû Hureyre arasında ise 'Atâ b. Ebî Rabâh³¹ yer almaktadır. Bu bilgiler Ebû Hanîfe'nin tebeü't-tâbiünden olduğunu göstermektedir. Ancak bu konuda Ebû Yûsuf'un hocası hakkında: 'O tâbiündendir' sözünü kuvvetli bir delil olarak dikkate almak gerekir. Bu bilgi ışığında Enes b. Mâlik'in vefat tarihini göz önünde tuttuğumuzda Ebû Hanîfe'nin on üç yaşlarında Enes b. Mâlik'le görüşmüş olması mümkün görünmektedir. Peygamberimiz tarafından ömrünün uzun olması için dua edilen Enes b. Mâlik sahabeden en son vefât eden kimse olarak kabul edilmektedir.³²

Ebû Hanîfe'nin hayatının elli iki yılı Emevîler (41-132/661-750), on sekiz yılı da Abbasîler döneminde (132-656/750-1258) geçmiştir. Çocukluk yıllarında Emevî vâlisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin (ö. 95/714) zâlim idaresiyle karşılaşmıştır. Haccâc öldüğü zaman on dört yaşında olan Ebû

²⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5: 338, 15: 445; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 14; Nedim, *el-Fihrist*, 342; Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 70-72; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1: 126; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 23; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 80.

²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8: 129.

²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13: 416; Kâmil, *el-Fevâiyhu'l-münîfe*, 25; Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe*, 4.

²⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5: 338, 15: 445; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 14; Nedim, *el-Fihrist*, 342; Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 70-72; Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe*, 4.

²⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 277.

³⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 280.

³¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5: 352.

³² İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 257-258.

Hanîfe hayatı boyunca yöneticilere karşı hep mesafeli davranmış ne onların verdikleri görevleri kabul etmiş ne de onlardan bir hediye almıştır.³³

Talebesi Ebû Yûsuf'un nakline göre Ebû Hanîfe uzuna yakın bir boyda, açık esmer renginde, yüzü güzel ve yakışıklı idi. Bedeni zayıf ve ince olmasına rağmen görünüşü heybetli idi. Pahalı ve güzel elbise giyer, Allah'ın nimeti üzerinde görünürdü. Siyah renkli sarık giyen Ebû Hanîfe'nin ayakkabıları şıktı. Sakalı uzun, konuşması güzel, nağmesi tatlı idi. Güzel koku kullanmayı severdi. Kokuyu çok sürdüğünden bir yere gidip geldiği kokusundan anlaşılırdı.³⁴

Ebû Hanîfe'nin vefatına dair farklı tarihler zikredilmektedir. Kuvvetli ve tercih edilen görüşe göre Ebû Hanîfe 150/767 senesinde Bağdat'ta vefat etmiş ve Askerü'l-Mehdî'nin doğu tarafında bulunan Hayzerân kabristanına defnedilmiştir. Bağdat kadısı Hasan b. 'Imâre hem nâşını yıkamış hem de cenaze namazını kıldırmıştır. Cenazenin yıkanmasında Ebû Recâ Abdullah b. Vâkıd Herevî isminde bir zât su dökerek yardımcı olmuştur. Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'ın bildirdiğine göre cenazenin yıkanması tamamlandıktan sonra Hasan b. 'Imâre şöyle demiştir: 'Allah sana merhamet etsin! Allah sana mağfiret etsin! Otuz seneden beri oruçsuz geçirdiğin gün olmadı. Kırk senedir yanını yere koymadın.'³⁵ İbn Kesîr'in bildirdiğine göre namazı, izdihamdan dolayı altı defa kılınmak zorunda kalmıştır.³⁶

Ebû Hanîfe'nin kabri/türbesi ulemâ, sulahâ ve ihtiyaç sahipleri tarafından sürekli ziyaret edilmekte ve onunla Cenâb-ı Hakk'a tevessül edilmektedir. Türbeyi ziyâret edenlerden birisi de İmam Şâfiî'dir. İmam Şâfiî Bağdat'ta bulunduğu esnada türbeyi ziyâret ederek kabrin yanında iki rekât namaz kılmış ve Cenâbı Hakk'a onunla teberrük ve tevessül etmiştir.³⁷

Ebû Hanîfe'nin nerede ve nasıl öldüğü hususunda farklı görüşler zikredilmektedir. Bir görüşe göre Ebû Hanîfe, Abbasî halifesi Ebû Ca'fer el-

³³ Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 42; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 37, 104.

³⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 453; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 308; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 136; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8: 129; Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 79-86; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe*, 17; Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe*, 20, 25; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 23, 61; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 79, 181.

³⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 448, 453, 583-585; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8: 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13: 419; Nedim, *el-Fihrist*, 343; Ebu'l-Avn Muhammed b. Ahmed Şemseddin, *Levâmi'u'l-envâri'l-behiyye* (Dimeşk: Müessesetü'l-hâfikîn, 1402-1982), 2: 460; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 313; Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe fi menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 15, 28; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 13, 48; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 68.

³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13: 419.

³⁷ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 69; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 192.

Mansûr'un (ö. 158/775) kadılık teklifini kabul etmeyince hapiste maruz kaldığı dayanın tesiriyle veya bizzat Mansûr tarafından zehirletilerek öldürülmüştür. Diğer görüşe göre ise Ebû Hanîfe hapisâhenede değil hapisâhâne dışında vefat etmiştir. Bu görüşü savunanlar Ebû Hanîfe'nin ölüm sebebi olarak hapisâhenede maruz kaldığı dayayı göz ardı etmeksizin sadece ölüm mekânının farklılığına işaret etmektedirler. Onlara göre hapisâhenede kadılık görevini kabul ederek dışarıya çıkan Ebû Hanîfe iki gün süresinde kadılık görevinde bulunur ve altı gün süren rahatsızlığından sonra âhirete intikal eder.³⁸

Ebû Hanîfe hayatı boyunca devlet yöneticilerinin kendisine teklif ettikleri görevlerden hep uzak durmaya çalışmıştır. Kadılık görevinden önce de farklı yöneticiler tarafından kendisine sunulan muhâsebe ve beytül-mâl memurluğu gibi bazı devlet görevlerini kabul etmemiştir.³⁹ Nerede öldüğü konusundaki ihtilâfı bir kenara bıraktığımızda Ebû Hanîfe'nin kadılık makamını kabul etmediği için günlerce kamçıldığı, dayak yediği kesin bir gerçektir.⁴⁰ *el-Vasiyye* adlı eserin baş tarafına düşülen kayıt Ebû Hanîfe'nin hapisâhâne dışında öldüğü görüşünü kuvvetlendirmektedir. Burada düşülen kayda göre Ebû Hanîfe kendi evinde öğrencileri ve sevenleriyle beraber son günlerini yaşamıştır.⁴¹ *el-Vasiyye*'de kaydedilen bu bilgiler ışığında Ebû Hanîfe'nin son günlerini hapisâhenede değil evinde geçirdiğini söylemek mümkündür.

2- Ebû Hanîfe'nin Mânevî Yaşantısı ve Zühd Anlayışı

Tasavvufun önemli müelliflerinden Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 412/1021) tabakât türü olan kitaplarında meşhûr sûfilerden birisi olarak Ebû Hanîfe'yi zikretmemişlerdir.⁴² Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492) tasavvuf klasikleri arasında yer alan eseri *Nefahâtü'üns'*te Ebû Hanîfe'ye yer vermediği gibi Ebû

³⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 452; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8: 143; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 311-313; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 26-27, 48; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 26, 62; Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 175.

³⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1: 381, 15: 448-450; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 185.

⁴⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 449; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 418; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8: 143; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 67.

⁴¹ Bk. Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nr. 37 Hk 611/5, 148^b; nr. 37 Hk 389/21, 191^b; 37 Hk 396/3, 12^b; nr. 37 Hk 539/12, 109^b; 37 Hk 705/6, 158^b; 37 Hk 2644/2, 9^b; 37 Hk 801/9, 132^b; 37 Hk 804/4, 66^b.

⁴² Bk. Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. nşr. Halil en-Nâsık. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 1440; Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn es-Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, nşr. Mustafa Abdülkadir 'Atâ, 1. Baskı (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 1-503.

Nu'aym el-İsfehânî (ö. 430/1038) de bu alanın en hacimli kitabı olan *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*'sında Ebu Hanîfe'ye yer vermemiştir.⁴³ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de üç mezhep imamı; İmam-ı Mâlik (ö. 179/795), İmam-ı Şâfiî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hambel'i (ö. 241/855) önemli sûfiler arasında görüp onların menkıbelerini *Sıfatü's-safve* adlı eserinde zikrettiği halde, Ebû Hanîfe'yi bu kapsam dışında bırakarak onu evliya zümresinde kabul etmemiştir.⁴⁴

Ebû Hanîfe zühd döneminin meşhur sûfileri gibi âbid, zâhid, ârif-i billah ve Allah'ın veçhine tâlip bir şahıs olmasına rağmen⁴⁵ mezkûr kaynaklarda neden zikredilmediği konusu müphemliğini korumaktadır. Bu eserlerde zikredilmeme sebebi olarak akla gelen ihtimallerden birisi zühd anlayışının, zâhirî ilimdeki şöhretinin yanında gölgede kalması ihtimalidir.

Tasavvufun diğer önemli müelliflerinden Ali b. Osman Hücvirî (ö. 465/1072) ve İmâm-ı Şa'rânî (ö. 973/1565) ise eserlerinde Ebû Hanîfe'yi büyük sûfiler arasında zikretmekte ve bu bağlamda onun görüş ve düşüncelerine yer vermektedirler.⁴⁶ Hücvirî'ye göre Ebû Hanîfe ibâdet ve mücâhede konularında sağlam bir mevki ve tasavvuf yolunun prensiplerinin kendi yaşantısında görünmesi bakımından önemli bir şahsiyettir. Ebû Hanîfe'nin mürşidi doğrudan Hz. Peygamber'dir. Hz. Peygamber'in (a.s.) sıfatı Ebû Hanîfe'de bâkî kalmış, irşâd vasfı onunla devam etmiştir.⁴⁷ Ebû Hanîfe Kur'an ahlakına sahiptir.⁴⁸ Pek çok meşhur sûfi ondan ilim tahsil etmiş ve onun dinî yaklaşımlarından, ibadet ve zühd hayatından etkilenmiştir.

2.1. Ebû Hanîfe'nin Zühd Anlayışı

Ebû Hanîfe tasavvufun doğuş devri olarak kabul edilen zühd döneminde yaşamıştır. Bu dönem sûfileri diğer Müslümanlardan farklı olarak zâhid, nâsik, fakîr, âbid gibi isimlerle tavsif edilmişlerdir. Bu isimlendirmelerle onların dünyaya meyletmedikleri, nefisle yaptıkları mücâhedeler, ibadet hususundaki iştiyâkları, şeriatın emir ve nehiyelerine

⁴³ Bk. Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Kahire: Dârü'l-fikir, 1416/1996); Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, trc. Lâmiî Çelebi, nşr. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara, 4. Baskı (İstanbul: Marifet Yayınları, 2008), 1-888.

⁴⁴ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 360, 391, 430, 524-606.

⁴⁵ İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 39.

⁴⁶ Bk. Ali b. Osman Cüllâbî Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, nşr. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2010), 159-162; Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 174-178.

⁴⁷ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, 159-162.

⁴⁸ Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 110.

bağlılıkları gibi hususlar kast edilmiştir.⁴⁹ İbn Haldun (ö. 808/1406) bu dönemin sûfilerini seçkin bir zümre olarak kabul etmiştir. İbn Haldun'a göre bunlar kalbe ait amellere titizlikle önem vermişler, zâhirî ve bâtinî amellerde selef-i sâlihîne tâbî olmuşlardır.⁵⁰

Kaynaklara bakıldığında Ebû Hanîfe'nin zühd döneminde yaşayan sûfiler gibi isimlendirildiği görülmektedir. O, çok ibadet eden âbid, dünya nimetlerine meyletmeyen zâhid, Allah'tan hakkıyla korkan hâif, şüpheli şeylerden sakınan vâri', Hakk'ı gerçek manada bilen ârifi billah ve Allah'ın zâtını talep eden bir âlimdir. İsmail Hakkı Efendi'ye göre Ebû Hanîfe zühd, vera' ve âhireti tercih etme konusunda yüce bir makamda olup evliyaullahın en gözde ismidir.⁵¹

Ebû Hanîfe az konuşan, soru sorulmadıkça cevap vermeyen, sessizliği uzun, dâima tefekkür hâlini muhâfaza eden bir şahsiyettir. İmâm-ı Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) göre Ebû Hanîfe'de bulunan bu vasıflar onun bâtinî ilme vâkıf olduğunun en açık işaretleridir.⁵² Ebû Hanîfe'nin ilim dışında zühd, takva/vera' ve cömertlik olmak üzere üç vasfı ön plana çıkmaktadır. O, ticaretle uğraşan varlıklı bir kimse olmasına rağmen kendi arzu ve isteği doğrultusunda zühd hayatını bilinçli olarak tercih etmiştir. Nefsin arzularına karşı gelmiş, sorumluluk ve hesap bilinciyle son derece mütevâzî bir hayat geçirmiştir.⁵³

Sûfiler zühdü; dünyaya karşı arzunun yok edilmesi olarak tarif ederler.⁵⁴ Tûsî (ö. 378/988), *el-Lümâ'* adlı eserinde zühdün yüce bir makam olduğunu, zühdü sağlam olmayanın diğer makamlarının da sağlam olmayacağını ifade etmektedir.⁵⁵ Zühd sahibinin yanında dünyanın varlığı da yokluğu da aynıdır. Onlar ne dünya nimetinin varlığına sevinirler ne de yokluğuna üzülmüşler.⁵⁶

⁴⁹ Ebu'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf*, çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal, 5. Baskı (İstanbul: İz Yayınları, 2012), 38, 79, 103.

⁵⁰ Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun el Hadramî, *Tasavvufun Mahiyeti*, nşr. Süleyman Uludağ, 2. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1984), 90.

⁵¹ İsmail Hakkı Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 39, 70, 113.

⁵² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 4 cilt. (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, ts.), 1: 28.

⁵³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5: 462-463; Nedim, *el-Fihrist*, 342; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 307-308; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 18, 42.

⁵⁴ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, trc. Abdurrezzak Tek, 1. Baskı (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 87.

⁵⁵ Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lümâ'*, nşr. Abdulhalîm Mahmud - Tahâ Abdülbâkî Sürûr (Kahire: Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, 1423/2002), 72.

⁵⁶ İsmail Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ* (Bulak: Dârü't-tübâ'ati'l-bahr, 1256), 160-161.

İmâm-ı Gazzâlî meşhur eseri *İhyâu ulûmi'd-dîn*'de Ebû Hanîfe'nin Allah'ın veçhine tâlip, havf sahibi, zâhid ve âbid bir âlim olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷ Ebû Hanîfe bizatihi kendisi zühd hayatı yaşadığı gibi yakınlarına ve talebelerine de bu doğrultuda hayat yaşamalarını tavsiye etmiştir. Bu bağlamda seçkin talebesi Ebû Yûsuf'a dünyaya rağbet etmemesi hususunda uyarıda bulunmuştur. Uyarının gerekçesi iki noktaya dayanmaktadır. Bunlardan birisi ilim tâlibinin zamanın kıymetini bilmesi ve ilim tahsilinde mümkün mertebe dünya meşgalelerinden uzak durması, diğeri ise her türlü nimetten Allah'ın hesaba çekeceği bilincinin hatırlatılmasıdır.⁵⁸

İmâm-ı Gazzâlî'nin beyanına göre Ebû Hanîfe'nin zühd hayatı mecburi değil ihtiyaridir. O, kendisine dünya bütünüyle sunulduğu halde dünya nimetlerine mesafeli davranmış, ondan uzak durmuştur.⁵⁹ Ebû Hanîfe'nin zâhitliği dünya ve âhiret dengesi üzerine kuruludur. Onun âhiret meşgalesi dünya meşgalesini, dünya meşgalesi de âhiret meşgalesini engellememiştir. O ticaretle uğraşıp varlıklı bir kimse olmasına rağmen dünyaya dalıp âhireti unutmamıştır. Müsrif ve şatafatlı bir hayat değil mütevâzî bir hayat yaşamıştır. Nefsin arzu ve isteklerine hoş gelen tavır ve davranışlardan son derece uzak durmuştur.

Sûfiler esasında zühdü rahatlık olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre dünyaya bağlanma ve rağbet insanın manevi hayatını rahatsız etmekte ve kemâlatını engellemektedir. Bu hususu vera' vasfıyla temeyyüz eden önemli sûfi Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) şu şekilde ifade etmektedir: 'İlim insanı Allah'tan korkmaya, zühd insanı rahatlığa, mârifetullah da inâbeye yani Allah'a sığınmaya götürür. Gazzâlî'ye göre Ebû Hanîfe'nin zühd hayatını ihtiyarında temel etken onun ilmidir. Tahsil ettiği ilim onu havf sahibi ve dünya nimetlerine karşı zâhit yapmıştır. Gazzâlî, Ebû Hanîfe'nin beytü'l-mal memurluğu gibi önemli bir görevi kabul etmemesinin bir sebebinin de zühd anlayışından kaynaklandığını beyan etmektedir. Gazzâlî ayrıca Ebû Hanîfe'nin samt (sessizlik) ve zühd vasıflarına işaret ederek bu iki özelliğin ilimlerin temeli olduğunu beyan etmektedir.⁶⁰

Her ne kadar Ebû Hanîfe hayatı boyunca zâhidane bir hayat yaşasa da elbise ve koku hususunda bu anlayışına uygun hareket etmemiştir. Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin çok güzel elbiseler giydiği ve çok güzel kokular

⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 1: 28.

⁵⁸ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâmi'l-A'zam Li Ebî Yûsuf*, nr. 37 Hk 1217/17, 225^b-227^b; 37 Hk 1228/8,- 51^b 54^b.

⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 1: 28.

⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 1: 28.

kullandığı ifade edilmektedir.⁶¹ Ebû Hânife güzel giyinme konusunda kendisi özenli davrandığı gibi öğrencilerine de bu yönde tavsiyeleri olmuştur. Ebû Yusuf'a nefisini tezkiye etmesi ve dünyaya rağbet etmemesi hususunda ikazları olduğu halde güzel elbise giyme hususunda ise teşvikleri olmuştur.⁶²

Bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin zühd yönüne işaret etmek için; 'evinde döşeme olarak hasırdan başka bir şey görünmezdi'⁶³ gibi bazı ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeleri abartılı ve gerçeklikle bağdaşmayan sözler olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü Ebû Hanîfe ticaretle uğraşan varlıklı bir kimsedir. Kapısı misafire sürekli açık olan Ebû Hanîfe evinde ikramlar vermekte ve ihtiyaç sahiplerini gözetmektedir. Böyle bir kimsenin evinde sadece hasırın olduğunu söylemek gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Sonuç olarak Ebû Hanîfe ihtiyarî olarak zühd hayatını tercih etmiştir. Ancak onun zühd anlayışı dünya nimetlerinden tamamen soyutlanmak şeklinde değildir.

Haramlardan son derece sakınan Ebû Hanîfe'nin zühd dışında öne çıkan bir vasfı da takvâ ve vera' vasfıdır.⁶⁴ Kelâbâzî (ö. 380/990) takvânın aslının yasaklardan kaçınmak ve nefis ile zıtlaşmak olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵ Vera' kuvvetli takvâ duygusu anlamına gelmektedir. İbrahim b. Edhem'e (ö. 161/777) göre vera' şüpheli olan şeyleri terk etmektir.⁶⁶ Hücvirî eserinde Ebû Hanîfe'nin vera' ve takvâ hususunda birçok hâl ve meşhur kerâmetlerinin olduğunu ifade etmektedir. Ancak Hücvirî bunları kitabın hacmine sığmadığı için beyan etmediğini söylemektedir.⁶⁷ Çok güçlü vera' duygusuna sahip olan Ebû Hanîfe şüpheli gördüğü şeylere muhalefetten dolayı birçok helalden bile uzak durmuştur.⁶⁸ Bu bağlamda borç verdiği kimsenin duvarının gölgesine oturmamıştır. Bunun sebebi kendisine sorulduğunda: 'Her alacağın getirdiği menfaat faizdir.' diyerek

⁶¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 308; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 36; Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 175.

⁶² Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâmî'l-A'zam Li Ebî Yûsuf*, nr. 37 Hk 1217/17, 225^b-227^b; 37 Hk 1228/8,- 51^b 54^b.

⁶³ Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe*, 28; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 137.

⁶⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5: 462-463; Nedim, *el-Fihrist*, 342; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 307; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 42; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe ve ashâbehü*, 43.

⁶⁵ Ebû Bekir Muhammed b. İshâkel-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li ezhebi ehli't-tasavvuf*, nşr. Ahmed Şemseddîn, 1. Baskı (Beirut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1413/1993), 116.

⁶⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 146.

⁶⁷ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, 61.

⁶⁸ Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 42; Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 87; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe*, 44.

cevap vermiştir.⁶⁹ Ayrıca bir zaman Kûfe'deki sürülere bir takım gasb edilen koyunlar karıştığı gerekçesiyle yedi sene boyunca koyun nevinden hiçbir et yememiştir.⁷⁰

Öğrencisi Ebû Yûsuf'a takvâya yapışmasını, emâneti ödemesini, hiçbir kimseyi küçük görmeden her ferde içten davranmasını ve onlara nasihatta bulunmasını tavsiye etmiştir.⁷¹ Yûsuf b. Halid es-Semtî'ye de benzer tavsiyelerde bulunan Ebû Hanîfe'ye göre takvâ üzerine yaşayan Allah'ın izniyle selâmet bulur ve iyi bir hayat yaşar.⁷² Ebû Hanîfe oğlu Hammâd'a da muttakî bir hayat yaşaması hususunda tavsiyede bulunmuştur. Ebû Hanîfe'ye göre takvâ uzuvları günah işlemekten korur. Havfullah (Allah korkusu) ise Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve Allah'a ibadet etmek anlamına gelir.⁷³ Kaynaklarda Hammâd'ın babasının tavsiyesi doğrultusunda bir hayat yaşadığı ifade edilmektedir. Genç yaşta vefat eden Hammâd da ilim ve takvâsını oğlu İsmail'e miras bırakmıştır.⁷⁴

Ebû Hanîfe'nin öne çıkan bir vasfı da cömertliğidir. Kaynaklarda onun çok cömert bir kimse olduğu, yakınlarına, talebelerine ve muhtaç kimselere karşı eli açık olduğu özellikle vurgulanmaktadır.⁷⁵ O ailesine harcadığının bir mislini ihtiyaç sahiplerine mutlaka tasadduk etmekle maruftur.⁷⁶ İhsan ettiği bir şey mukabilinde karşılık beklemediği gibi teşekkür bile beklemezdi. Kendisine teşekkür edildiğinde mahzun olur ve şöyle buyururdu: 'Teşekkür Cenâb-ı Hakk'a mahsustur. Bu nimeti sana sevk eden ancak Allah'tır.'⁷⁷

⁶⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 143; Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 176; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 37.

⁷⁰ İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 138.

⁷¹ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâmî'l-A'zam Li Ebî Yûsuf*, nr. 37 Hk 1217/17, 225^b-227^b; 37 Hk 1228/8,- 51^b 54^b.

⁷² Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâm Ebî Hanîfe li tilmîzihî Yûsuf b. Hâlid es-Semtî el-Basrî*, nr. 37 Hk 2679/1, 1^b-2^b; 37 Hk 1217/19, 228^b -229^b.

⁷³ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü Ebî Hanîfe li ibnihî Hammâd*, nr. 37 Hk 2679/2, 2^b-3^a; 37 Hk 1217/18, 227^b-228^b.

⁷⁴ Nedim, *el-Fihrist*, 342; Pekcan, "İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış", 43; Çelebi, Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risaleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi, 2: 195.

⁷⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5: 462-463, 15: 463; Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 176; Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman Mağrâvî, *Mevsû'atü mevâkifi's-selef*, 1. Baskı (Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1428/2007), 2: 327; Çâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 95; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 131; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 41; Kâmil, *el-Fevâiyhu'l-münîfe*, 58.

⁷⁶ Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 18.

⁷⁷ İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 133.

Öğrencisi Yûsuf b. Halid es-Semtî'ye yaptığı vasiyette namazlara özen göstermesini istediği gibi yiyeceğinden de ikram etmesini ve özellikle cimri olmamasını istemiştir. Ona göre cimri bir kimse toplumda önder olamaz.⁷⁸ Diğer öğrencisi Ebû Yûsuf'a da dünyaya tamah etmemesini, cimrilikten kaçınmasını ve bütün işlerde mürüvveti korumasını tavsiye etmiştir.⁷⁹

2.2. Ebû Hanîfe'nin İbadet Hayatı

Ebû Hanîfe'nin hayatını ilim ve ibâdet olarak özetlemek mümkündür. O, ilim alanında olduğu kadar ibâdet alanında da yoğun bir hayat geçirmiştir. Çok namaz kıldığı, namazında kıyâmı uzun tuttuğundan dolayı kendisine *الوتد/el-veded* yani 'kazık' diye isim verilmiştir.⁸⁰ Veted kelimesinin çoğulu *evtâd* olarak gelmektedir. Tasavvufî ıstılahta 'evtâd' *ricâlü'l-gayb* diye ifade edilen evliyâullah zümresinin ğavs ve imâmeynden sonra gelen mertebedeki Allah dostları için kullanılmaktadır. Evtâd; kâinatın doğu, batı, kuzey ve güney olmak üzere dört yönünü kuşatan dört veliden oluşmaktadır. Bunlar varlığı tutan kazıklar konumundadırlar.⁸¹ 'Veted' kelimesi ister çok namaz kılan için isterse tasavvufî ıstilahtaki mana için kullanılsın sonuç olarak her ikisi de Ebû Hanîfe'nin mânevî mertebesinin yüksekliğine işaret etmektedir.

Hayatı boyunca namaz ibadetinden ayrılmayan Ebû Hanîfe'nin ölümü de namazın secde mahallinde olmuştur.⁸² Onun mânevî hâlinin temelinde namaz ibadetine düşkünlüğü vardır. O Allah'ın vechine talip, âbid bir şahsiyettir. Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) Ebû Hanîfe'nin mürüvvetine vurgu yaptığı gibi namazı çok kıldığına da dikkat çekmektedir.⁸³ Abbâsî Halifesi Mansûr'un kadılık teklifini kabul etmeyen diğer bir şahıs olan Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) Ebû Hanîfe'nin çok namaz kıldığına şahittir. Sevrî'ye göre Ebû Hanîfe insanların en çok namaz kılanı, eminlik bakımından en büyüğü, mürüvvet bakımından en güzeldir.⁸⁴ Zamanun

⁷⁸ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâm Ebî Hanîfe li tilmîzihî Yûsuf b. Hâlid es-Semtî el-Basrî*, nr. 37 Hk 2679/1, 1^b-2^b; 37 Hk 1217/19, 228^b -229^b.

⁷⁹ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâmî'l-A'zam Li Ebî Yûsuf*, nr. 37 Hk 1217/17, 225^b-227^b; 37 Hk 1228/8,- 51^b 54^b.

⁸⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 484; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 309; Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 176; Kâmil, *el-Fevâiyhu'l-münife*, 46; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 36;

⁸¹ Ahmed Ziyâüddîn Gümüshânevî, *Câmi'u'l-usûl* (Mısır: y.y., 1298), 9.

⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 419; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe*, 53; Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 83; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 189.

⁸³ Gazâlî, *İhyâu Ulûmiddîn*, 1: 28.

⁸⁴ Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 17.

önemli isimlerinden Süfyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814) de Ebû Hanîfe hakkında benzer kanaatları ifade etmektedir.⁸⁵

Pek çok kaynak Ebû Hanîfe'nin geceleri uyumadığı, ibadet, Kur'an, dua ve tazarru ile zamanı ihya ettiğini belirtmektedir.⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) meşhur eserinde Ebû Hanîfe'nin kırk sene boyunca yatsı namazı ile sabah namazını bir abdestle kıldığını ifade etmektedir.⁸⁷ Ebû Hanîfe içli, hassas bir gönül yapısına sahiptir. O geceleyin çok zaman ağlar, ağlamanın izi gözünde ve yanaklarında belirirdi. Hatta ağlamasını komşuları duyar ve ona acırlardı.⁸⁸ Onun geceleri okumayı vird edindiği bazı âyetler vardı. Şu âyeti: "Daha doğrusu onlara vaâd edilen azap vakti O kıyâmet saatidir. O saatin azabı daha belalı ve daha acıdır." (Kamer, 54/46.)⁸⁹ Vird olarak sürekli okur ve bu âyetin tesirinde kalarak ağlardı. Ağlaması, tazarru ve niyazı sabaha kadar devam ederdi.⁹⁰ Özellikle Tekâsür ve Zilzal sürelerin çok okur, manalarını tefekkür ederdi.⁹¹ Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) kuldaki ağlama vasfının Kur'an'a tam inanmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. O yemin ederek, Kur'an'a tam inanarak okuyan kimsenin hüznünün çok, sevincinin az, ağlamasının çok, gülmesinin az, makam ve meşguliyetinin büyük, rahat ve tembelliğinin ise az olduğunu ifade etmektedir.⁹²

Rivayet olunur ki Ebû Hanîfe, ilk zamanlar gecenin sadece yarısını ihyâ ederdi. Bir gün yolda giderken adamın biri arkadaşına Ebû Hanîfe'yi kast ederek: 'Bu adam bütün geceyi ihya ediyor.' der. Bu sözü duyan Ebû Hanîfe bundan sonra tüm geceyi ihya etmeye başlar, bu konuyla ilgili olarak da şunları söyler: 'Bende olmayan bir şeyle vasıflanmaktan Allah'tan hayâ ederim.'⁹³ Ebû Abdullah ez-Zehebî'nin (ö. 748/1348) beyanına göre geceleri uyumayan Ebû Hanîfe yaz mevsiminde öğle ile ikindi arasında kış

⁸⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 482.

⁸⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 484; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 309; Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 176; Şemseddin, *Levâmi'u'l-envârî'l-behiyye*, 2: 460; Çâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 86.

⁸⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 484.

⁸⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 484; Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 176; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe*, 47; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 121; Kâmil, *el-Fevâiyhu'l-münife*, 46.

⁸⁹ Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzü'l-Furkan Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, 4. Baskı (İstanbul: Server İletişim, 2007), 529.

⁹⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 489; Zehebî, *Menâkibü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 23; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 37.

⁹¹ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 39.

⁹² Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. 'Atyye el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb fi muâmeleti'l-Mahbûb ve vasfi tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, nşr. Mahmûd İbrâhim Muhammed er-Rıdvânî, 1. Baskı (Kahire: Mektebetu dâri't-türâs, 1422/2001),144.

⁹³ Gazâlî, *İhyâu Ullûmiddîn*,1: 28; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1: 127; Süyûtî, *Tebyîdüs-sahîfe*, 16; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 31.

mevsiminde ise gecenin ilk vaktinde kısa bir süre uyuyarak istirahat eder, uyku ihtiyacını karşılar.⁹⁴

Geceleyin yoğun ibâdet hayatından dolayı yatak edinmeyen Ebû Hanîfe'nin⁹⁵ vefat ettiğinde okuduğu hatim sayısı yedi bine ulaşmıştır.⁹⁶ Bu sayı Ebû Hanîfe'nin ne denli Kur'an'la içli dışlı olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Onun virdi hep Kur'an olmuştur. Ebû Hanîfe ilk eğitimine küçük yaşta Kur'an'ı ezberlemekle başlamıştır. Oğlu Hammad'ın da küçük yaşta Kur'an öğrenmesini teşvik etmiştir. Oğlu Kur'an alfabetini tanıyıp Fatıha suresini güzel bir şekilde okuduğunda Kur'an'ı öğreten muallime beş yüz dirhem vermiştir.⁹⁷ Gümüşte zekât nisabının iki yüz dirhem olduğu düşünüldüğünde Ebû Hanîfe'nin ne kadar cömert ve ne kadar Kur'an eğitimini önemseydiği ortaya çıkmaktadır. Ebû Hanîfe oğlu Hammâd'a da düzenli bir şekilde her gün Kur'an-ı Kerim okumasını, sevabını başta Rasûlullah olmak üzere daha sonra anne-baba, hoca ve diğer tüm Müslümanlara bağışlamasını tavsiye etmiştir.⁹⁸ Ebû Yûsuf için de benzer tavsiyeleri yapan Ebû Hanîfe şöyle demiştir: 'Ölümü daima hatırla. Bilgi öğrendiğin hocaların için Allah'a istiğfarda bulun. Kur'an okumaya devam et. Kabirleri ve büyük zatları, mübarek yerleri çokça ziyaret et...'⁹⁹

Ebû Hanîfe Ramazan ayı geldiğinde Kur'an okuma konusunda daha bir gayretli olurdu. O, Ramazan dışında her gün bir hatim yaparken, Ramazan ayında gündüz ve gece olmak üzere birer hatimden günde iki hatim yapardı. Bu sebeple Ramazanda yaptığı hatim sayısı atmışı bulurdu.¹⁰⁰

Bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin her gece iki rekâta,¹⁰¹ diğer bazı kaynaklarda ise bir rekâta Kur'an'ı hatim ettiğine dair bazı rivayetler bulunmaktadır.¹⁰² Suyûtî'nin (ö. 911/1505) eserine kaydettiğine göre ümmet içerisinde Kur'an'ı bir rekâta hatmeden dört şahıs bulunmaktadır: Bunlar

⁹⁴ Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 21.

⁹⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmiddîn*, 1: 28.

⁹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 485; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 419; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 309; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 24; Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 176.

⁹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 485; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 18; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe ve ashâbehü*, 58.

⁹⁸ Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü Ebî Hanîfe li ibnihî Hammâd*, nr. 37 Hk 2679/2, 2^b-3^a; 37 Hk 1217/18, 227^b-228^b.

⁹⁹ Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâmî'l-A'zam Li Ebî Yûsuf*, nr. 37 Hk 1217/17, 225^b-227^b; 37 Hk 1228/8,- 51^b 54^b.

¹⁰⁰ Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe*, 16; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 38, 122.

¹⁰¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 485.

¹⁰² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 309; Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe*, 15; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 36; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 94.

Osman b. Affân (ö. 35/656), Temîm ed-Dârî (ö. 40/661), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) ve Ebû Hanîfe'dir.¹⁰³ Ebû Hanîfe hakkında her gece bir veya iki rekâta Kur'ân'ı hatim ettiğine dair rivayetleri beşer takatini ve zaman mefhumunu dikkate almayan abartılı ifadeler olarak görmek gerekir. Her ne kadar bu ifadeler abartılı görünse de Ebû Hanîfe'nin her zaman değil hayatının bazı gecelerinde bu tür ibadet anlayışıyla hareket edebileceğini göz ardı etmemek gerekir.

Kaynaklarda beyan edildiğine göre Ebû Hanîfe'nin bir gün ve gecesi şu şekilde geçmektedir. O, sabah namazından sonra ilim müzakerelerine başlar, bu müzakereleri ikindi namazına kadar devam ettirirdi. Bu süre zarfında ne yemek yer, ne su içer ne de abdest bozardı. İkindiden akşama kadar oturur, istirahat ederdi. Akşam namazından yatsı namazına kadar tekrar ilim müzakerelerini devam ettirirdi. Yatsı namazını kıldıktan sonra evine çekilir, insanlar sükûnete erip uyduklarında mescide gelir, bütün gece burada namaz kıları. İnsanlar gece uykularından uyanmaya başladıklarında evine tekrar döner ve daha sonra sabah namazını kılmak için tekrar mescide gelirdi.¹⁰⁴

Onun namaz konusunda gösterdiği hassasiyeti oruç konusunda da gösterdiği görülmektedir. O, gündüzleri mümkün mertebe oruçlu geçirmiştir.¹⁰⁵ Öğrencilerine Ramazan ayı dışında her ayın belirli günlerinde oruç tutmayı âdet edinmelerini tavsiye etmiştir.¹⁰⁶ Ebû Hanîfe İslam'ın şartlarından biri olan hacc ibadeti konusunda da bereketli bir ibadet hayatı geçirmiştir. İlk haccını on altı yaşına geldiğinde babası ile beraber yapmış ve bu yaştan ömrünün sonuna kadar hiç aksatmadan elli beş defa hac ibadetini îfâ etmiştir.¹⁰⁷ Buraya kadar anlatılanlardan Ebû Hanîfe'nin mânevî hayatının temelinde İslam'ın şartlarına sıkı sıkıya bağlılık ve yoğun bir ibadet anlayışının yer aldığı görülmektedir.

2.3. Ebû Hanîfe'nin Zikir Konusundaki Yaklaşımları

Tasavvufî ıstılahta zikir; kalbin devamlı surette Hak'la beraber olmak suretiyle huzur bulmasıdır. Tûsî (ö. 378/988) *el-Lümâ'* adlı eserinde Allah'ın zikri sırra nüfuz edince kuldân beşeriyet sıfatını izâle ettiğini beyan

¹⁰³ Süyûtî, *Tebîdî's-sahîfe*, 16;

¹⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 419; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe*, 53; Çâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 83.

¹⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 419; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe*, 53; Çâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 83.

¹⁰⁶ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâmî'l-A'zam Li Ebî Yûsuf*, nr. 37 Hk 1217/17, 225^b-227^b; 37 Hk 1228/8,- 51^b 54^b.

¹⁰⁷ Çâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 49, 57; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 86; Kâmil, *el-Fevâıhu'l-münîfe*, 64.

etmektedir.¹⁰⁸ Zikirden maksat, kalpte gizli olan Allah sevgisini ortaya çıkarmak, kalbin muhabbet ve tazimle sürekli Allah ile birlikte olmasını sağlamaktır. Gümüşhanevî *Rûhu'l-ârifîn* adlı eserinde zikir ile muhabbetullah ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre muhabbetullahın alâmeti zikirdir. Allah'ı seven O'nun zikrini dilenden düşürmez, kalbi de O'ndan uzak olmaz.¹⁰⁹

Ebû Hanîfe'nin hayatına baktığımızda onun hayatının ilim, zikir ve tefekkürden ibâret olduğunu söylemek mümkündür. O zikir konusunda beşer takatinin üstünde bir gayret göstermiş, özellikle geceleyin zamanın tamamını kapsayacak şekilde Kur'an zikriyle meşgul olmuştur. Öğrencilerine Allah'ı çokça zikretmelerini ve namazların arkasında kendilerine bir vird edinmelerini tavsiye etmiş, dillerinde Kur'an'ın eksik olmamasını, Allah'ı sürekli zikretmelerini ve Allah'ın nimetlerine şükretmelerini istemiştir. Talebesi Ebû Yusuf'a zikir meclislerinin önemini hatırlatmış, bu meclisleri önemsiz görmemesi hususunda ikazda bulunmuştur.¹¹⁰

Ebû Hanîfe'nin Ebû Yusuf'a yaptığı tavsiyelerin bir benzerini oğlu Hammâd'a da yaptığını görmekteyiz. Ona Allah'ı çok zikretmesini ve Rasûlullah'a çok salavât getirmesini vasiyet etmiştir.¹¹¹ Ebû Hanîfe oğlunun Rasûlullah'ın 'seyyidü'l-istiğfâr' diye isimlendirdiği şu duayla meşgul olmasını özellikle istemiştir: "Allahım! Sen benim Rabbimsin. Senden başka ilah yoktur. Beni sen yarattın. Ben ise senin kulunum. Gücüm yettiğince sana verdiğim söz ve ahid üzereyim. Yaptıklarımın şerrinden sana sığınırım. Üzerimdeki nimetini ikrar eder, günahımı da sana itiraf ederim. Beni affet. Günahları bağışlayan ancak ve ancak sensin. Kim akşamleyin bu duayı okur ve o gece ölürse cennete girer. Kim de sabahleyin bu duayı okur ve o gün ölürse cennete girer."¹¹²

Ebû Hanîfe oğlu Hammâd'a yazdığı *el-Vasiyye'*ye Ebû'd-Derdâ'dan (r.a.) rivâyet olunan şu hadisi kaydetmiştir: "Ebû'd-Derdâ'ya 'Evin yanıyor denildi'. Ebû'd-Derdâ, 'Rasûlullah'dan (a.s.) işittiğim şu kelimelerden dolayı

¹⁰⁸ Tûsî, *el-Lümâ'*, 290.

¹⁰⁹ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, *Rûhu'l-ârifîn* (İstanbul: y.y., 1275), 42.

¹¹⁰ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmâmi'l-A'zam Li Ebî Yûsuf*, nr. 37 Hk 1217/17, 225^b-227^b; 37 Hk 1228/8,- 51^b 54^b.

¹¹¹ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü Ebî Hanîfe li ibnihî Hammâd*, nr. 37 Hk 2679/2, 2^b-3^a; 37 Hk 1217/18, 227^b-228^b.

¹¹² اللَّهُمَّ أَنْتَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ خَلَقْتَنِي وَأَنَا عَبْدُكَ ، وَأَنَا عَلَى عَهْدِكَ وَوَعَدِكَ مَا اسْتَطَعْتُ ، أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَا صَنَعْتُ ، أُوذُكَ بِنِعْمَتِكَ ، وَأَبُوهُ بِنَبِيِّ ، فَاغْفِرْ لِي إِنَّهُ لَا يَغْفِرُ الذَّنْبَ إِلَّا أَنْتَ . مَنْ قَالَهَا إِذَا أَصْبَحَ مَوْقِفًا بِهَا فَمَاتَ مِنْ يَوْمِهِ دَخَلَ الْجَنَّةَ ، وَمَنْ قَالَهَا إِذَا أَمْسَى مَوْقِفًا بِهَا فَمَاتَ مِنْ لَيْلَتِهِ دَخَلَ الْجَنَّةَ Bk. Buhârî, "Da'avât", 2, 16; Ebû Dâvud, "Edeb", 111; Tirmizî, "Da'avât", 15; Nesâî, "İsti'âze", 57.

evim yanmaz; kim bu kelimeleri gündüzün ilk vaktinde söylerse akşama kadar, kim bu sözleri gündüzün son vaktinde söylerse sabaha kadar bir musibete uğramaz' dedi. Bu dua şu şekildedir: "Allahım! Sen benim Rabbimsin. Senden başka ilah yoktur. Ancak sana tevekkül ederim. Sen Büyük Arş'ın rabbisin. Senin dilediğin olur, dilemediğin ise olmaz. Güç ve kuvvet ancak Yüce Allah'tandır. Bil ki Allah her şeye kâdirdir, ilmiyle her şeyi kuşatmıştır. Allahım! Nefsimin şerrinden, şerhilerin şerrinden ve perçeminden tuttuğu (kudretinde olan) her mahlûkun şerrinden sana sığınırım. Muhakkak rabbimin yolu dosdoğrudur."¹¹³

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye'*ye kaydettiği 'Seyyidü'l-İstiğfâr' ile 'Ebû'd-Derdâ rivayeti' kulun aciziyetini bilerek azamet sahibi Allah'a gönülden ve içten tazarrusunu ifade etmektedir. Ebû Hanîfe bu iki rivayette ifade edilen mana ve duyguyu önemsemektedir. Oğlu Hammâd'ın da bu şekilde Allah'a yönelmesini istemekte ve Allah'ın zikrini dilinden düşürmemesi konusunda uyarmaktadır. Oğlundan düzenli bir şekilde her gün Kur'an okumasını ve sevabını başta Rasûlullah olmak üzere diğer tüm Müslümanlara bağışlamasını istemektedir.¹¹⁴

Tasavvufî eserlerde müridin manevi makamları katedebilmesi için günlük tesbihatının olmasını zorunlu görür. Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/ 996) *Kûtu'l-kulûb* adlı eserinde bu hususa dikkat çekerek her kulun gece ve gündüz vird edindiği bir tesbihâtının olmasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Mekkî bu görüşünü tesbihatları olan sahabe ve tabînden örnekler vererek teyit etmektedir.¹¹⁵ Sonuç olarak Ebû Hanîfe'nin zikir konusundaki yaklaşımı, Allah'ın kelâmı Kur'an-ı Kerim'in çok okunması üzerinedir. Kendisi beşer takatının dayanamayacağı şekilde Kur'an'ı çok okuduğu gibi oğlu ve talebelerinin de Kur'an'ı çok okumaları hususunda teşviki vardır. Özellikle de Seyyidü'l-istiğfâr ve 'Ebû'd-Derdâ rivayetlerini vird edinerek her gün okumalarını sevenlerinden istemektedir.

2.4. Ebû Hanîfe'nin Bazı Önemli Sûfî Şahsiyetlerle İlişkisi

Fudayl b. 'İyâd (ö. 187/802), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Dâvud-ı Tâî (ö. 165/781), İbrahim b. Edhem (ö. 161/777) ve Şakîk-ı Belhî (ö. 194/810) gibi tasavvufun bazı önemli şahsiyetleri Ebû Hanîfe'nin ilim meclislerine katılmışlar ve onun ilminden istifade etmişlerdir. Bu sûfîlerin tasavvuf ve

¹¹³ اللهم أنت ربي لا إله إلا أنت عليك توكلت وأنت ربُّ العرش العظيم ، ما شاء الله كان ، وما لم يشأ لم يكن ، لا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم ، أعلم أنَّ الله على كلِّ شيءٍ قديرٌ ، وأنَّ الله قد أحاطَ بكلِّ شيءٍ علماً ، اللهم إني أعوذُ بك من شرِّ نفسي ، ومن شرِّ كلِّ

Bk. Ebû Dâvud, "Edeb", 111. دابة أنت أخذ بناصيتها ، إن ربي على صراطٍ مستقيم

¹¹⁴ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü Ebî Hanîfe li ibnihî Hammâd*, nr. 37 Hk 2679/2, 2^b-3^a; 37 Hk 1217/18, 227^b-228^b.

¹¹⁵ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 124.

zühd anlayışlarının temelinde Ebû Hanîfe'nin tesirini görmek mümkündür.¹¹⁶

Şeyhu'ş-şuyûh olarak kabul edilen Fudayl b. 'Iyâd, Ebû Hanîfe'nin ilminden ve manevî neşvesinden uzun süre istifade etmiştir.¹¹⁷ Merv kökenli Fudayl b. 'Iyâd, hocası hakkında şunları söylemektedir: 'Fıkhı iyi bilir ve vera' ile meşhurdur. Malı fazladır ve malını tasadduk etmekte mâruftur. İlim talimine gece ve gündüz sabır gösterir...'¹¹⁸ Diğer bir Merv asıllı öğrencisi Abdullah b. Mübârek'dir. Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Ebû Hanîfe'nin önde gelen ashabındandır. Horasan diyarını ihyâ eden imamdır. 'Ebû Hanîfe'den daha vera'lısını görmediğini' ifade etmiştir.¹¹⁹ Abdullah b. Mübârek, bunun sadece kendisinin bir kanaati değil Kûfe halkının genel kanaati olduğunu ayrıca şu şekilde ifade etmektedir: Merv'den Kûfe'ye geldiğimde "Kûfe'nin en fakihî, Kûfe'nin en zâhidi, Kûfe'nin en vera'lısı kimdir? diye halka üç soru yönelttim. Halk bu üç soruya ortak cevap olarak hep Ebû Hanîfe dediler.¹²⁰ Abdullah b. Mübârek'in yetişmesinde, ilmî ve tasavvufî anlayışının şekillenmesinde Ebû Hanîfe'nin çok büyük etkisi vardır. Mübârek bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: 'Allah bana Ebû Hanîfe ve Süfyân es-Sevrî ile yardım etmeseydi ben de diğer insanlar gibi olurum.'¹²¹

Tasavvufun önemli müelliflerinden Kuşeyrî, Dâvud-ı Tâî'nin zühd hayatına yönelmesinde etkili olanın Ebû Hanîfe olduğunu beyan etmektedir. Meşhur eseri *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*'de kaydedildiğine göre Ebû Hanîfe uzun süre meclisine devam eden Dâvud-ı Tâî'ye şerî ilimleri muhkem hale getirdiğini, bundan sonra onunla amel etmek kaldığını ifade eder. Bu ikazdan sonra Dâvud-ı Tâî hayatında değişiklik yapar ve zühd hayatına yönelir.¹²² Dâvud-ı Tâî, Ebû Hanîfe'nin gözde öğrencisi Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775) ile kardeşlik aktinde bulunmuştur. Fıkıh ilminde yüksek bir seviyeye ulaşan Dâvud-ı Tâî zühd, vera' ve takvâ yolunda da yüce bir mertebeye ulaşmıştır. Kendisi için 'eski ümmetlerde yaşamış olsaydı ahvâlî Kur'an'da hikâye olunurdu' denilerek mertebesinin yüceliğine işaret

¹¹⁶ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 165,169; Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, 160, 163, 164, 174.

¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 386.

¹¹⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 462-466; Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 165; Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe* 19; Abdulhalîm Mahmûd, *el-Fudayl b. 'Iyâd*, 3. Baskı (Kahire: Dârü'r-reşâd, 1420/2000), 151; Mağrâvî, *Mevsû'atü mevâkifi's-selef*, 2: 327; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 29.

¹¹⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 489-491; Nedim, *el-Fihrist*, 342; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe*, 140.

¹²⁰ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, 42; Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe*, 16; Çâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 87; Sîmirî, *Ehbârü Ebî Hanîfe*, 46; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 30.

¹²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 418; Süyûtî, *Tebyîdü's-sahîfe*, 13.

¹²² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 34.

edilmiştir.¹²³ Dâvud-ı Tâî dünya nimetlerine meyletmeyerek zühd hayatı yaşamıştır. Cemaati terk etmeksizin insanlardan kalben uzak durmayı öğütlemiştir.¹²⁴

Hücvirî eserinde İbrahim b. Edhem'in Ebû Hanîfe ile çok yakın arkadaşlıklarının olduğunu ifade eder. Hücvirî'ye göre İbrahim b. Edhem, ilmi Ebû Hanîfe'den almıştır. İbrahim b. Edhem'in kimseye muhtaç olmadan elin emeği ile kazanmak ve helal lokma yemek hassasiyeti¹²⁵ Ebû Hanîfe'ye dayanır. Bu konuda Şa'rânî (ö. 973/1565) Ebû Hanîfe'nin şöyle dediğini nakleder: 'Bir kimse ibadet işinde hiç ayrılmadan şu direk gibi olsa. Ancak midesine girenin helal mi haram mı olduğuna dikkat etmese bu kimse hiçtir. Onun hiçbir ibadeti Allah katında makbul olmaz.'¹²⁶ Ayrıca Ebû Hanîfe oğlu Hammâd'a tüm işlerinde iyi niyetli ve samimi olmasını istediği gibi helalinden kazanarak helal rızık yemesi hususunda uyarıda bulunmuştur.¹²⁷ Ebû Hanîfe İbrahim b. Edhem'in ibadet konusundaki şevkini takdir ettiğini aynı şekilde ilim konusunda da hassas davranmasını isteyerek ona şu şekilde tavsiyede bulunmuştur: 'İbadet hususunda güzel bir şekilde rızıklandın. İlim konusunu da aklından çıkarma. Çünkü ilim ibadetin başı ve dinin direğidir.'¹²⁸

Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns'*ünde Şakîk-ı Belhî'nin Ebû Hanîfe'nin meclislerine katıldığını, ondan ilim ve manevî zevk tedris ettiğini ifade etmektedir. Şakîk-ı Belhî, Ebû Hanîfe'nin iki güzide öğrencisi İmam Züfer ve Ebû Yûsuf'un da ders halkalarına devam etmiştir. Tevekkül yolunu tercih eden Şakîk-ı Belhî'nin zühd ve fütüvvet konusunda İbrahim b. Edhem'den daha üstün olduğu beyan edilmektedir.¹²⁹ Horasan kökenli Şakîk-ı Belhî, Hâtem-i Asam'ın üstadıdır. Zengin bir âileye sahiptir. Dedesinin üç yüz köyünün olduğu bildirilmektedir. Bilinçli bir şekilde hocası Ebû Hanîfe gibi zühd hayatını tercih etmiştir.¹³⁰

Sonuç olarak zühd döneminin bazı önemli sûfileri Ebû Hanîfe'nin tedrisine devam etmişler, ondan hem zâhirî hem de manevî ilimler tahsil etmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin zühd hayatı ve manevî yaşantısı bu öğrencileri

¹²³ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 7: 342; Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, 163; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 576; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 35, 105.

¹²⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 577.

¹²⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 169.

¹²⁶ Şa'rânî, *Velîler Ansiklopedisi*, 1: 177.

¹²⁷ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü Ebî Hanîfe li ibnihî Hammâd*, nr. 37 Hk 2679/2, 2^b-3^a; 37 Hk 1217/18, 227^b-228^b.

¹²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 499.

¹²⁹ Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, 174.

¹³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 781.

kanalıyla sürdürülmüştür. Yetiştirdiği talebeleri kanalıyla tasavvufun müstakil bir ilim haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

2.5. Ebû Hanîfe'nin Takip Ettiği İlmî Usul ve Bid'atle Mücadelesi

Ebû Hanîfe, Irak'ın fâkihi ve rey yolunu takip edenlerin imamıdır. O yaratılış olarak çok kuvvetli akıl melekesine sahiptir. Kendisine ilim ve zekâsının yüksekliğine işaret etmek üzere en büyük imam manasına gelen 'İmâm-ı A'zam' lakabı verilmiştir.¹³¹ Abdullah b. Mübarek, Ebû Hanîfe'nin fıkıh konusundaki yaklaşımlarını beğendiği gibi onun akıl ve ilim kuvvetini de takdir etmektedir.¹³² Ebû Hanîfe'nin şu sözü kendisinin nasıl bir seviyede akıl kuvvetine sahip olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir: 'Sözü duyduğu zaman ezberine alamayan kimsenin ilim konusunda konuşmaması gerekir.'¹³³

Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserine baktığımızda Ebû Hanîfe'nin aklı önemseyen yaklaşımlarından dolayı, muhâlif bazı mezhep müntesipleri tarafından itikadına hücum eden çok ağır ve çirkin bazı ithamlara maruz kaldığını görmekteyiz.¹³⁴ O, bütün ithamlara rağmen belirlediği usûl dâiresinde seksen bin civarında fıkhi meselede görüş beyan etmiştir.¹³⁵ O, içtihat yöntemi olarak ilk önce meseleyi öğrencilerine arz eder, öğrencilerin görüşlerini aldıktan sonra kendi kanaatini ifade ederdi.¹³⁶ İlmî usul olarak ilk önce Kur'an'a bakar, konunun cevabını orada arardı. Eğer Kur'an'da bulamazsa sünnete bakar, orada da bulamazsa sahabe kavillerine yönelirdi. Sahabe sözlerinden de dilediğini alırdı.¹³⁷ Sahabe dışından gelen rivayetler hususunda kendisini yetkin görür: 'Onlar adamsa biz de adamız' derdi.¹³⁸

Ebû Hanîfe kendi söz ve içtihadının Kur'an ve sünnete muhalif olduğunda söz ve içtihadının terk edilmesini özellikle istemiştir.¹³⁹ Ebû Hanife, yalnız furû-ı ahkâm'da değil itikat ve amel yönünden de imamdır. Ehl-i sünnetin iki imamı Ebu'l-Hasan Eş'arî (ö. 324/936) ve İmam Ebû

¹³¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 445, 497.

¹³² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 465.

¹³³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 310.

¹³⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5: 338, 15: 527, 566-569.

¹³⁵ Ayhan Tekineş, "Zâhid el-Kevserî'nin Ebû Hanîfe ile İlgili Polemiklerinin Tahlili", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3 (2010), 139; Pekcan, "İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış", 21.

¹³⁶ Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 64-65.

¹³⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 504; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 34; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 101.

¹³⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9: 310; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 31.

¹³⁹ Abdurrahman b. Hasen et-Temîmî, *Fethu'l-mecîd şerhu kitâbi't-tevhîd*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî (Kahire: Matabatü's-sünneti'l-Muhammediyye, 1377/1957), 388.

Mansûr Mâtürîdî (ö. 333/944), Ehl-i sünneti muhafaza gayretinde Ebû Hanîfe'ye tâbîdirler.¹⁴⁰ Bazı tasavvuf önderleri Ebû Hanîfe'nin bu vasıflarından dolayı bütün ehli İslam'ın beş vakit namazın akabinde kendisine dua etmelerini lüzumlu görürler.¹⁴¹

Ebû Hanîfe, delil bakımından Kur'an'a gösterdiği ehemmiyeti hadise de göstermiştir. O, hem Kur'an hem de hadis hâfızıdır.¹⁴² O, hadisi dinin ikinci temel kaynağı olarak görmüştür. Talebesi Ebû Yûsuf, hadislerin tefsiri ve anlaşılması konusunda Ebû Hanîfe gibisini görmedim diyerek hocasının hadise vukûfiyetine işaret etmiştir. Ebû Yûsuf'a göre Ebû Hanîfe her hadisin sıhhatini bilme konusunda öğrencilerinden daha mâhirdir.¹⁴³

Hadîs hâfızı olan Ebû Hanîfe bazı hadîs-i şeriflere özel önem atfetmektedir. Oğlu Hammâd'a yaptığı *el-Vasiyye'* de beşyüz bin hadîs-i şerifi taradığını, onların içenden seçtiği, şu beş hadise dikkat etmesini ve onlarla amel etmede gayret göstermesini özellikle istemiştir:¹⁴⁴

Birinci hadis: 'Ameller ancak niyetlere göre değer kazanır.'¹⁴⁵

İkinci hadis: 'Kişinin Müslümanlığının güzelliklerinden biri de kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terk etmesidir.'¹⁴⁶

Üçüncü hadis: 'Sizden biriniz kendisi için sevip istediğini kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz.'¹⁴⁷

Dördüncü hadis: 'Muhakkak ki haramlar bellidir, helaller de bellidir. Bu ikisi arasında şüpheli olanlar vardır. İnsanların çoğu bu şüpheli olanları bilmez. Bu durumda, kim şüpheli şeylerden kaçınırsa, dinini de, ırzını da korumuş olur. Kim de şüpheli şeylere düşerse harama düşmüş olur. Bu koruluğun etrafında sürüsünü otlatan çobanın her an koruluğa düşebilecek durumu gibidir. Haberiniz olsun, her yöneticinin bir koruluğu vardır, Allah'ın koruluğu da haramlarıdır. Haberiniz olsun, cesette bir et parçası vardır eğer o sağlıklı olursa cesedin tamamı sağlıklı olur, eğer o bozulursa, cesedin tamamı bozulur. Haberiniz olsun bu et parçası kalptir.'¹⁴⁸

¹⁴⁰ İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 15-16.

¹⁴¹ Süyûtî, *Tebyîdû's-sahîfe*, 14; İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 114.

¹⁴² Temîmî, *Fethu'l-mecîd* 388.

¹⁴³ İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 94.

¹⁴⁴ Bk. Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü Ebî Hanîfe li ibnihî Hammâd*, nr. 37 Hk 2679/2, 2^b-3^a; 37 Hk 1217/18, 227^b-228^b.

¹⁴⁵ İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 94.

¹⁴⁶ Bk. Buhârî, "İman", 41; Müslîm, "İmâre", 155.

¹⁴⁷ Bk. Buhârî, "İman", 6; Müslîm, "İman", 71.

¹⁴⁸ İsmail Hakkî Efendi, *Mevâhibu'r-Rahmân*, 94.

Beşinci hadis: 'Hakiki Müslüman diğer Müslümanların elinden ve dilinden rahatsız olmadığı kimsedir.'¹⁴⁹

Ebû Hanîfe Havâric, Cehmiyye, Mu'tezile, Müşebbihe, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie ve Şîa'nın birer itikadi mezhep olarak teşekkül etmeye başladığı bir dönemde yaşamıştır. Bu fırkalara karşı şiddetli fikrî mücadeleler içinde yer alan Ebû Hanîfe akaid ve kelâma dair yazdığı eserler ve yetiştirdiği öğrencileriyle Ehl-i Sünnet akidesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹⁵⁰ Bu bağlamda Ehl-i Sünnet anlayışının on iki hususunun ifade edildiği *el-Vasiyye* adlı eserini vücuda getirmiştir. Eserin baş tarafında öğrencilerine şunları söylemiştir: 'Ey Ashâbım ve ihvânım! Allah size hayırlar ihsan eylesin. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinin on iki özelliği vardır. Bu özelliklere göre istikamette olan bid'at ehli olmaz. Bu özelliklere riâyet etmeyen hevâ ehli ve Rasûlullah'ın şefaatine nâil olmaktan uzak olur.'¹⁵¹

Sûfiler tasavvufun aslının Kur'an ve sünnete sınıksız sarılmak, hevâ ve bid'atları terk etmek olduğunu ifade etmektedirler.¹⁵² Onlara göre bid'ata düşmenin sebebi sünnete uymamak, sünnete uymamanın sebebi de farzı eda etmemekten kaynaklanır.¹⁵³ Bid'at, sünnetin ortadan kaldırılması, kişinin kendi arzularına göre hareket etmesidir.¹⁵⁴ Zehebî'nin eserine kaydettiğine göre Ebû Hanîfe, Hz. Peygamberin (a.s.) ilmine varis¹⁵⁵ ve Allah'ın veçhine talip bir âlimdir.¹⁵⁶

İlk dönem sûfilerin bid'atle mücadele anlayışlarının temelinde Ebû Hanîfe'nin tesiri büyüktür. Tesir ettiği ilk tabaka sûfilerinden ve aynı zamanda öğrencisi olan Fudayl b. 'İyâd hocası Ebû Hanîfe'nin izinden gitmiş ve tasavvuf anlayışını bid'atle mücadele üzerine kurmuştur. 'İyâd, Allah'a vuslatın ancak Rasûlullah'ın rehberliğinde olacağı görüşündedir ve

---

Buhârî, "İman", 39, "Büyü", 2; Müslim, "Müsâkât", 107; Ebû Dâvud, "Büyü", 3; Tirmizî, "Büyü", 1; Nesâî, "Büyü", 2.

¹⁴⁹ Bk. Buhârî, "İman", 4; Müslim, "İman", 64.

¹⁵⁰ Bâbertî, *Şerhu Vasiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 18,50; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 28; Kurt, "İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Beş Eserinde İmanla İlişkili Temel Kavramlar", 92.

¹⁵¹ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nr. 37 Hk 611/5, 148^b; 37 Hk 389/21, 191^b; 37 Hk 705/6, 158^b; 37 Hk 2644/2, 9^b; 37 Hk 801/9, 132^b; 37 Hk 804/4, 66^b; 37 Hk 3967/3, 12^b; 37 Hk 4060/2, 193^b; 37 Hk 539/12, 109^b.

¹⁵² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 86.

¹⁵³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 73.

¹⁵⁴ Ömer Sühreverdi, *Tasavvufun Esasları*, nşr. H. Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz (İstanbul: Vefa Yayınları, 1990), 239.

¹⁵⁵ Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 36.

¹⁵⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmiddîn*, 1: 28.

bid'atın karışmadığı saf, duru bir din anlayışını savunmaktadır. Bid'at ehline yardımcı İslam'ın yıkılmasına yardımcı olarak değerlendirmektedir. Ona göre bid'at sahibinin hiçbir ameli Allah'a yükseltilmez. O, bid'at ehli ile oturmayı lânetin inmesine sebep olarak gördüğü gibi yolda mübtedi' (bid'at ehli) gördüğünde yolun değiştirilmesi gerekliliğini savunmaktadır.¹⁵⁷

Sonuç

Ebû Hanîfe, İslam ilim tarihinin önemli şahsiyetlerinden birisidir. Küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek ilim tahsiline başlayan Ebû Hanîfe çok sayıda üstattan istifade etmiştir. Yetişmesinde en çok emeği geçen hocası Hammâd'dır. Tahsilinin ilk yıllarında daha çok akâid ve kelam konularına yönelmiştir. Daha sonraki yıllarda ise fıkıh alanıyla ilgilenmiş ve bu alanda yoğunlaşmıştır. Fıkıha yönelmesinden sonra kelâmî konulardan ilgisini kesmemiş, bu alanla ilgili görüşlerini dile getirmeye devam etmiştir. Ebû Hanîfe, fikhî ve itikadî mezheplerin yeni yeni teşekkül ettiği bir zamanda yaşamıştır. Yetiştirdiği çok sayıda öğrenciyle İslam düşünce tarihine etki etmiştir. Ehl-i sünnet anlayışının temellerini atan Ebû Hanîfe, ehl-i bid'at olarak gördüğü zümrelerle çok çetin fikrî münakaşalara girişmiştir.

Sahâbeye mülâkî olmakla şereflenen Ebû Hanîfe, yetmiş yıllık bir ömür geçirmiştir. Zengin ve varlıklı olmasının etkisiyle ömrü boyunca resmî görevlerden hep uzak durmaya gayret göstermiştir. Ömrünün sonlarına doğru devlet ricâli tarafından kabul etmesi için zorla sunulan görevleri kabul etmediğinden dolayı bazı eziyet ve hapis muâmelerine mârûz kalmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında onun son günlerini hapisshaneden kurtulduktan sonra sevenleri ve öğrencileriyle beraber geçirdiğini söylemek mümkündür.

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserlerden birisi de *el-Vasiyye*'dir. *el-Vasiyye* Ebû Hanîfe'nin farklı zaman ve mekanlarda, farklı öğrencilerine yaptığı dört farklı risâleyi ifade etmektedir. Bu risâlelerde Ebû Hanîfe'nin şahsiyeti, zühd ve mânevî hayatına ışık tutacak bazı bilgiler bulunmaktadır.

Ebû Hanîfe tasavvufun zühd döneminde yaşamıştır. Zengin ve varlıklı bir kimse olmasına rağmen ihtiyârî olarak zühd hayatını tercih etmiş, dünya nimetlerine meylectememiş, mütavâzî bir hayat geçirmiştir. Kur'an ve sünnet merkezli bir din anlayışını benimseyen Ebû Hanîfe, şahsında zâhirî ve bâtınî ilimleri birleştirmiştir. İbâdet, mücâhede ve cömertlik konularında sağlam bir mevkiye ulaşmıştır. Zühd döneminin temel vasıfları kendi yaşantısında görülmektedir. Her ne kadar bazı tasavvuf kaynaklarında kendisine yer

¹⁵⁷ Mahmûd, *el-Fudayl b. 'Iyâd*, 21-22.

verilmese de o zühd, vera' ve âhireti tercih etme konusunda yüce bir makama sahip ve evliyaullahın en gözde isimlerinden birisidir.

Âbid ve zâhid vasfının dışında ârif vasfıyla da temeyyüz eden Ebû Hanîfe'den pek çok meşhur sûfi, ilim tahsil etmiş ve onun manevî neşvesinden istifâde etmiştir. Yetiştirdiği bu sûfî şahsiyetler kanalıyla toplumda bid'attan uzak Kur'an ve sünnet temelli tasavvuf anlayışın yerleşmesine tesir etmiştir. Helal kazanç ve helal lokmaya önem vermiştir. O, ilim ile ameli şahsında birleştirmiştir. Onun manevi hayatı ilim, ibadet ve tefekkür üzerine kuruludur. Nefsin arzu ve isteklerine hoş gelen tavır ve davranışlardan son derece uzak durmuştur.

Kaynakça

- Afîfî, Ebu'l-Alâ. *Tasavvuf*. Trc. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal. 5. Baskı. İstanbul: İz Yayınları, 2012.
- Ankaravî, İsmail. *Minhâcü'l-fukarâ*. Bulak: Dârü't-tibâ'ati'l-bahr, 1256.
- Bâbertî, Ekmeleddîn Muhammed b. Muhammed. *Şerhu Vasıyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Nşr. Muhammed el-Âyidî - Hamza el-Bekrî. Ürdün: Dârü'l-feth: 2009.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. Nşr. Beşşâr 'Avvâd. 1. Baskı. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Câmi, Abdurrahman. *Nefahâtü'l-üns*. Trc. Lâmiû Çelebi. Nşr. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. 4. Baskı. İstanbul: Marifet Yayınları, 2008.
- Çelebi, İlyas. "Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risaleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi". *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. Ed. İbrahim Hatiboğlu. 2 Cilt. 2: 185-196. Bursa: Kurav Yayınları, 2005.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvud*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Vasiyye*. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi. nr. 37 Hk 611/5, 148^b-151^a; 37 Hk 389/21, 191^b -194^a; 37 Hk 705/6, 158^b-165^a; 37 Hk 2644/2, 9^b-14^a; 37 Hk 801/9, 132^b-137^b; 37 Hk 804/4, 66^b-72^b; 37 Hk 3967/3, 12^b -15^a; 37 Hk 4060/2, 193^b-197^a; 37 Hk 539/12, 109^b-111^a.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *Vasiyyetü Ebî Hanîfe li ibnihî Hammâd*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi. nr. 37 Hk 2679/2, 2^b-3^a; 37 Hk 1217/18, 227^b-228^b.

- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *Vasiyyetü'l-Îmâm Ebî Hanîfe li tilmîzîhî Yûsuf b. Hâlid es-Semtî el-Basrî*. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi. nr. 37 Hk 2679/1, 1^b-2^b; 37 Hk 1217/19, 228^b -229^b.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *Vasiyyetü'l-Îmâmî'l-A'zam li Ebî Yûsuf*. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi. nr. 37 Hk 1217/17, 225^b-227^b; 37 Hk 1228/8, 51^b 54^b.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *“el-Âlim ve'l-müteallim, el-Fıkhü'l-ebsat, el-Fıkhü'l-ekber, Risâletü Ebî Hanîfe”*. *Îmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. Trc. Osman Keskioglu. Konya: Elif Ofset, 1981.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Feyzü'l-Furkan Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*. 4. Baskı. İstanbul: Server İletişim, 2007.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmî'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, ts.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâüddîn. *Câmi'u'l-usûl*. Mısır: y.y., 1298.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâüddîn. *Rûhu'l-ârifîn*. İstanbul: y.y., 1275.
- Ğâvicî, Vehbî Süleymân. *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*. 5. Baskı. Beyrut: Dârü'l-kalem, 1412/1993.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî. *Menâzilü's-sâirîn*. Trc. Abdurrezzak Tek. 1. Baskı. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- Heytemî, Şihâbüddîn Ahmed b Hacer. *el-Hayrâtü'l-hisân fi menâkibi'l-Îmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. 1. Baskı. Mısır: el-Matbaatü'l-hayriyye, 1304.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*. Nşr. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2010.
- İbn Haldun. Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed el Hadramî. *Tasavvufun Mahiyeti*. Nşr. Süleyman Uludağ. 2. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1984.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 1. Baskı. 21 Cilt. Mısır: Dâru hecer, 1418/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâleddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fi tarihi'l-ümem ve'l-mülûk*. Nşr. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Mustafa Abdülkadir 'Atâ. 1. Baskı. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâleddîn Ebü'l-Ferec. *Sıfatü's-safve*. Nşr. Hâlid Mustafâ Tarrûsî. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1433/2012.

- İsfehânî, Ahmed b. Abdullah Ebû Nu'aym. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-fikir, 1416/1996.
- İsmail Hakkî Efendi. *Mevâhibu'r-Rahmân fi menâkibi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. Derse'âdet: Mahmûd Bey Matbası, 1310.
- Kâmil, Muhammed. *el-Fevâiyhu'l-münîfe fi tercemeti'l-nasâyihu li Ebî Hanîfe*. İstanbul: Nişân Berberiyân Matbaası, 1312.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *et-Ta'arruf li ezhebi ehli't-tasavvuf*. Nşr. Ahmed Şemseddîn. 1. Baskı. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1413/1993.
- Kurt, Hasan. "İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Beş Eserinde İmanla İlişkili Temel Kavramlar". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 30 (2011): 89-118.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Nşr. Halil en-Nâsık. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2001.
- Mağrâvî, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman. *Mevsû'atü mevâkifi's-selef*. 1. Baskı. Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- Mahmûd, Abdulhalîm. *el-Fudayl b. 'Iyâd*. 3. Baskı. Kahire: Dârü'r-reşâd, 1420/2000.
- Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. 'Atıyye. *Kûtu'l-kulûb fi muâmeleti'l-Mahbûb ve vasfi tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*. Nşr. Mahmûd İbrâhim Muhammed er-Rıdvânî. 1. Baskı. Kahire: Mektebetu dâri't-türâs, 1422/2001.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub İshak. *el-Fihrist*. Nşr. Yusuf Ali Tavîl. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1416/1996.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Pekcan, Ali. "İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 19 (2012): 11-43.
- Sîmirî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ehbârü Ebî Hanîfe ve ashâbehû*. Beyrut: Âlimu'l-kütüb, 1405/1985.
- Sühreverdi, Ömer. *Tasavvufun Esasları*. Nşr. H. Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz. İstanbul: Vefa Yayınları, 1990.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tebyîdü's-sahîfe fi menâkibi'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Haydarabâd: Matabatü meclisi dâireti'l-meârif, 1317.
- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed. *Velûler Ansiklopedisi et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Trc. Abdülkadir Akçiçek. 4 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 1407/1986.

- Şemseddin, Ebu'l-'Avn Muhammed b. Ahmed. *Levâmi'u'l-envâri'l-behiyye*. 2 Cilt. Dimeşk: Müessesetü'l-hâfikîn, 1402-1982.
- Tekineş, Ayhan. "Zâhid el-Kevserî'nin Ebû Hanîfe ile İlgili Polemiklerinin Tahlili". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 3 (2010): 135-161.
- Temîmî, Abdurrahman b. Hasen. *Fethu'l-mecîd şerhu kitâbi't-tevhîd*. Nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî. Kahire: Matabatü's-sünneti'l-Muhammediyye, 1377/1957.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc. *el-Lümâ'*. Thk. Abdulhalîm Mahmud - Tahâ Abdülbâkî Sürûr. Kâhire: Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye: 1423/2002.
- Uzunpostalıcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994, 10: 131-138.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994.
- Zehebî, Ebû Abdullah b. Ahmed b. Osman. *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibey Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan*. Nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî - Ebû'l-Vefâ el-Efğânî. 3. Baskı. Beyrut: Lücnatü İhyâi'l-meârifî'l-Nu'mâniyye, 1408.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiratü'l-huffâz*. Nşr. Zekerriyya 'Amîrât. 1. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefâyâtü'l-meşâhîr ve'l-e'lâm*. Nşr. Ömer Abdüsselam Tedmirî. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 1407/1987.